

І. В. Бовсунівська,  
к. е. н., доцент, доцент кафедри публічного управління та адміністрування,  
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, м. Київ  
О. О. Бутник,  
к. держ. упр., доцент, доцент науково-дослідного інституту,  
Київський національний університет культури і мистецтв, м. Київ

DOI: 10.32702/2306-6814.2018.24.79

# ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ В СФЕРІ КУЛЬТУРИ: ДОСВІД ЕФЕКТИВНОЇ РЕФОРМИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН ДЛЯ УКРАЇНИ

I. Bovsunivska,  
PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor at the Department  
of Public Management and Administration, V.I. Vernadsky Taurida National University, Kyiv  
O. Butnyk,  
PhD in Public Administration, Associate Professor, Associate Professor  
of the Research Institute, Kyiv National University of Culture and Arts

DECENTRALIZATION IN THE SPHERES OF CULTURE: THE PROGRESS OF THE EFFECTIVE  
REFORM OF EUROPEAN COUNTRIES FOR UKRAINE

*Досліджено передумови процесу децентралізації в сфері культури в Україні. Проаналізовано тенденцію зменшення кількості закладів культури, особливо у малих містах і селах, відсутність успішних моделей для переорієнтації наявної культурної інфраструктури. Визначено нормативно-правові засади та принципи децентралізації в країнах Європи. Виокремлено основні компоненти успішної реформи децентралізації в галузі культури в європейських країнах. Розглянуто децентралізацію сфери культури крізь призму трьох її складових: ресурсної, географічної, адміністративної. Проаналізовано географічну децентралізацію в галузі культури за трьома складовими: адміністративна (адміністрації, які керують організацією культурних заходів), ресурсна (ресурси, які витрачаються на організацію культурних послуг), географічна (розташування закладів культури). Досліджено напрями подолання фінансової нерівності в розподілі ресурсів у сфері культури та успішного фінансування культурних проектів: додаткове фінансування від місцевої влади; впровадження гнучкого фінансування культури і мистецтва; розподіл дотацій і субсидій рівномірно між різними організаціями і підгалуззями культури. Наведено приклади успішної регіональної політики в сфері культури в розвинених країнах Європи. Вивчено досвід європейських країн в напрямі формування стратегій розвитку сфери культури, які ґрунтуються на формуванні бренду території, розвитку креативності та добросусідства. Запропоновано провідні напрями реформування децентралізації в сфері культури.*

*The preconditions of the decentralization process in the sphere of culture in Ukraine are investigated. The tendency of reducing the number of cultural establishments, especially in small towns and villages, and lack of successful models for reorientation of existing cultural infrastructure has been analysed. The normative of legal principles and principles of decentralization in the countries of Europe are determined. The main components of the successful decentralization reform in the field of culture in European countries are singled out. The decentralization of the sphere of culture through the prism of its three components: resource, geographical, administrative are considered. The geographical decentralization in the field of culture has been analyzed in three parts: administrative (administrations that manage the organization of cultural events), resource (resources*

*spent on the organization of cultural services) and geographical (location of cultural institutions). Directions of overcoming of financial inequality in allocation of resources in the sphere of culture and successful financing of cultural projects are investigated: additional financing from local authorities; the introduction of flexible funding for culture and art; distribution of subsidies and subsidies evenly between different organizations and sub-sectors of culture. Examples of successful regional policy in the field of culture in developed European countries are presented. The experience of European countries in the development of strategies for the development of the sphere of culture based on the formation of the territory brand, development of creativity and good neighbourliness has been studied. The main directions of decentralization reform in the field of culture are proposed, such as — the creation of multifunctional libraries and cultural buildings at the base of which livelihoods of the community would be spent more in this time; introduction of a new personnel policy, preservation and presentation of personnel and management capacity; intensification of economic activity of cultural institutions, attraction of investments, use of new forms of financing of cultural sphere of joint territorial communities, in particular project management.*

*Ключові слова: децентралізація, культура, реформування, органи місцевого самоврядування, досвід європейських країн.*

*Key words: decentralization, culture, reform, local government, experience of European countries.*

### ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Процес децентралізації, який триває в Україні, передбачає передачу повноважень і бюджетів для їх реалізації від державних органів влади до органів місцевого самоврядування. Особлива увага в процесі децентралізації в сфері культури приділяється забезпеченню культурі гідного місця у сприйнятті українським суспільством, наданні рівного доступу до культурних послуг, збереженню закладів культури, зміні наповненості та оновленню змісту культурних послуг.

У цьому контексті цікавим є вивчення законодавчого досвіду проведення реформ територіальної організації влади європейських країн, які при цьому за економічними, політичними, соціальними, географічними, культурними та іншими умовами є подібними до реалій України. Окрім цього, заслуговує на особливу увагу дослідження практики європейських країн з традиційними системами децентралізації.

### АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Питання децентралізації набуло актуальності в українській науці з середини 90-х років ХХ ст. Наукова дискусія по даній тематиці була започаткована відомими вченими в галузі державного управління: В. Бакуменком, Н. Нижником, В. Авер'яновим, З. Варналієм тощо. Проте, на відміну від фінансового забезпечення, питань прав власності та інших майнових прав, тематика децентралізації в сфері культури набула своєї актуальності лише у 2017 році з презентацією урядом Концепції "Децентралізація: сектор Культура". Тому вважаємо доречним вивчення досвіду розвинених країн в напрямі реформи децентралізації в сфері культури з подальшими рекомендаціями щодо використання вивченого досвіду в Україні.

### ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Проаналізувати зарубіжний досвід ефективної реформи децентралізації з метою його подальшого використання в сфері культури в Україні.

### ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Із часу проголошення незалежності в Україні й досі не вдалося створити ефективно діючу систему місцевого самоврядування. Існуюча модель самоврядування потребує суттєвого вдосконалення, що передбачає перерозподіл повноважень між органами публічної влади різних рівнів, тобто, реформування системи територіальної організації влади. Важливого значення в цих умовах набуває якість чинної нормативної бази місцевого самоврядування, її здатність бути надійною основою щодо тих процесів, які відбуваються у правовому регулюванні місцевого самоврядування і є характерними для сучасного етапу його розвитку. Значної актуальності у контексті реформування системи територіальної організації влади в Україні набувають, зокрема, проблеми визначення способу конституційно-правового регулювання повноважень органів місцевого самоврядування.

В Україні процес децентралізації до середини 2016 року відбувався без урахування сфери культури. Наслідком цього є те, що питання культури в більшості нормативно-правових актах, програмах, концепціях розглянуті в загальному контексті, замість спрямування на вирішення проблем, що існують у цій сфері. Це призвело до тенденції зменшення кількості закладів культури, особливо у малих містах і селах, відсутності успішних моделей для переорієнтації наявної культурної інфраструктури. Під тиском економічної скрути бюджети, які виділені на культуру, часто перерозподіляються в інші сфери. Результатом є зменшення закладів культури та

відвідувачів у них. Так, за даними Державної служби статистики України, починаючи з 1990 року, кількість театрів зменшилась з 125 до 112, при цьому кількість театральних глядачів зменшилась з 17,6 млн осіб до 6,2 млн осіб, кількість слухачів на концертах зменшилась з 15,0 млн осіб до 2,8 млн осіб, кількість відвідувачів музеїв зменшилась з 31,8 млн осіб до 16,4 млн осіб [1].

Тому важливим завданням децентралізації є роз'яснення місцевим органам влади нової функції культури, відмінної від радянської ідеології. Сьогодні необхідно запропонувати моральне оновлення культурних закладів, переглянути їх функціональне навантаження, ввести соціальну і економічну складову в концепцію вирішення проблеми локальних закладів культури [2].

З огляду на це, аналіз зарубіжного досвіду з питань децентралізації публічної влади та забезпечення ефективності місцевого самоврядування викликає неабиякий інтерес, так само й питання можливості використання іноземного досвіду в Україні стають дедалі більш важливими [3].

Як відомо, децентралізацію визначають як один з ключових принципів розвитку демократії в державах Європейського Союзу і Ради Європи, основою їх регіональної політики, поряд з принципами субсидіарності, концентрації, компліментарності, партнерства, програмного підходу. Даний принцип закріплено у Європейській хартії місцевого самоврядування [4], Проекті Європейської хартії регіональної демократії і т.д., де йдеться про перерозподіл повноважень регіонам з метою ефективного використання внутрішнього потенціалу, заохочення регіональних ініціатив та розмежування функцій і повноважень між різними рівнями влади. Децентралізація є основною умовою для держав-кандидатів на вступ до ЄС, на ній базуються всі галузеві політики, які розробляються і впроваджуються у межах ЄС [5].

Аналіз результатів досліджень Інституту Відкритого Суспільства країн Балтії (Естонії, Латвії, Литви) і Центрально-Східної Європи (Польщі, Угорщини, Словенії, Словаччини і Чехії) засвідчує, що під час запровадження реформ децентралізації значна увага урядів цих країн приділялась таким компонентам:

- законодавча, конституційна база і структура місцевих органів влади;
- місцева політика, методи прийняття рішень і внутрішня організація;
- управління місцевими органами влади і механізми надання послуг;
- фінансові питання і управління фінансами;
- ринково-орієнтований економічний розвиток [6].

Дослідження, проведені Європейською Радою з культурної кооперації ще в 1990-х роках, показали децентралізацію однією з найголовніших умов успішної політики в галузі культури. Програми регіонального розвитку країн ЄС визначають децентралізацію культури як напрям діяльності держави, спрямований на усунення нерівностей у територіальному доступі до послуг в культурній сфері.

Зазвичай децентралізація сфери культури розглядається крізь призму трьох її видів, або складових: ресурсної, географічної, адміністративної. Відповідно об'єктами, на які спрямована децентралізація культурної сфери є: заклади культури; ресурси, що витрачають-

ся на виробництво культурних благ; організації, які керують культурним життям [7].

Географічна децентралізація в галузі культури поділяється за трьома складовими: адміністративна (адміністрації, які керують організацією культурних заходів), ресурсна (ресурси, які витрачаються на організацію культурних послуг), географічна (розташування закладів культури).

Особливу увагу приділяють наданню населенню рівного доступу до культурних заходів та послуг. Географічна децентралізація передбачає розосередження установ і подій територією регіону, охоплення послугами інфраструктурних об'єктів культурної сфери сільської місцевості, відповідно до потреб місцевого населення. Основну роль тут відіграють об'єкти культурної спадщини, якими пишаються місцеві жителі і цікавляться туристи. Історичні пам'ятки та знакові місця стають незамінним ресурсом для створення бренду певної території [8].

Сучасні дослідження свідчать про неефективність реформи децентралізації в сфері культури без зміни фінансової та адміністративної складових, а саме впровадження нових культурних об'єктів чи заходів є не завжди достатнім для розвитку культури. Надважливим є аналіз побажань та інтересів місцевих жителів та вдосконалення структури управління культурними ресурсами.

Тому потрібно, по-перше, створювати інфраструктуру для різних категорій населення, у тому числі людей з обмеженими можливостями; по-друге, виробляти культурні продукти, які відповідають потребам та інтересам населення різного віку, з різним рівнем освіти, доходу тощо; по-третє, надавати рівні можливості не тільки для споживання, але і для культурного виробництва (художникам, акторам, музикантам, письменникам, бібліотекарям, танцюристам і ін.) [7].

Подолання нерівномірного розподілу ресурсів між регіонами та окремими культурними проектами є ще однією складовою децентралізації в сфері культури. Загальновизнаною практикою в Україні є переважне фінансування великих регіонів, при тому як малі міста та сільські території є обмеженими в фінансових ресурсах. З метою подолання фінансової нерівності в розподілі ресурсів в сфері культури та успішного фінансування культурних проектів потрібно:

- 1) додаткове фінансування від місцевої влади. Фінансова автономія місцевої влади може сприяти підвищенню ефективності розвитку культури. Наприклад, у Франції, приблизно половина бюджету сфери культури покривається місцевою владою. У Данії в кінці 1990-х років проводився "Регіональний культурний експеримент", який мав на меті передачу всіх урядових грантів місцевим органам влади. Частина грантів на початку 2000 р. була переведена у відання уряду, оскільки деякі галузі, зокрема збереження культурної спадщини потребували централізованого фінансування;
- 2) впровадження гнучкого фінансування культури і мистецтва. Наприклад, кошти на культурну сферу в Амстердамі розподіляються між декількома незалежними організаціями, які в подальшому організують культурні заходи, нагороди тощо;
- 3) розподіл дотацій і субсидій рівномірно між різними організаціями і підгалузями культури.

Головною тенденцією розвитку адміністративної децентралізації в сфері культури в країнах Європи є розширення права прийняття рішень і відповідальності для місцевих органів влади, неурядових організацій на місцях і населення регіону.

Так, у Франції регіональна політика проводиться передусім владою комун і департаментів, які створюють місцеві органи управління культурою. Одночасно розширюється і сфера відповідальності: у 2004 р. у їх відання були передані архіви і публічні бібліотеки, а також управління історичною спадщиною.

У Великобританії децентралізація пов'язана з делегуванням влади і повноважень з центру спеціальним агентствам або іншим квазідержавним організаціям. Тут основним агентом культурної політики є Рада Культури — неурядова організація, яка управляє державним фінансуванням у сфері культури і мистецтва [7].

Є загальноприйняте розуміння того, що децентралізація сприяє дублюванню повноважень різних органів влади, ще більше бюрократизовуючи систему управління. Проте на практиці місцева влада може керуватися потребами в звітності та векторами державної культурної політики, а не інтересами громади. Крім цього, автономія місцевих органів влади може привести до домінування певних культурних галузей культурної пропозиції. Тим більше актуальним для України є досвід країн Європи в переході від географічної децентралізації до адміністративної, тобто в створенні автономних структур з метою формування культури на місцях.

Досвід європейських країн пропонує формування стратегій розвитку сфери культури, які ґрунтуються на формуванні бренду території, розвитку креативності та добросусідства. Так, органи місцевої влади в Західній Європі акцентують увагу на організації подій і заходів, які приваблюють туристів, а отже — й інвестиції. На жаль, така стратегія підходить лише тим місцевостям, які мають визначні місця, замки, музеї.

Стратегія, яка передбачає залучення креативного класу, ґрунтується на створенні творчого середовища та надає жителям широкі можливості проведення дозвілля і споживання продукту. Залучення креативного класу дозволяє використати потенціал колишніх промислових районів, трансформувати депресивні території в культурні кластери, а також дає імпульс для розвитку креативних індустрій (архітектури, дизайну, вебпрограмування і ін.) і нових галузей культури (зокрема, пов'язаних з цифровими технологіями і сучасним мистецтвом). Як показує практика створення креативних кластерів і арт-резиденцій, заохочення художніх практик, підтримка незалежних ініціатив та проектів у сфері креативних індустрій і цифрових технологій має велику підтримку місцевих органів влади за кордоном. Так, в Амстердамі місцева влада офіційно підтримує практику створення сквотів — використання порожніх будинків громадянами або спільнотами. На цей момент в місті налічується близько ста легальних сквотів, у яких проживає близько тисячі осіб, чверть з них працює в креативній індустрії.

Місцева влада Німеччини та Франції організовує культурні фестивалі, куди залучає осіб з різних сфер і надає на час проведення цих фестивалів безкоштовне житло з іншими необхідними вигодами. Ще одна, менш

екзотична, нідерландська і данська ініціатива це програма "Artists in residence", яка надає художникам можливість безкоштовно жити від трьох місяців до півроку в тій місцевості, де він має намір працювати. Така стратегія розвитку культурної сфери може стати порятунком депресивних покинутих території або колишніх промислових об'єктів.

Стратегія, спрямована на розвиток сусідства, орієнтована більше на задоволення потреб місцевих жителів, ніж на створення сприятливого іміджу території чи на економічний прибуток. Ця стратегія обумовлює формування довгострокової культурної політики, націленої на поліпшення умов життя в несприятливих районах, підвищення участі громад в організації життя їх культурного життя, підтримку їх ініціатив, формування локальної ідентичності. В цьому випадку розвиток галузі культури означає перш за все розвиток того культурного напрямку, який задовольняє потреби й інтереси громади.

Основний інструмент у межах цієї стратегії — це підтримка і заохочення громадських ініціатив: створення кооперативів, інтернет-ресурсів і сервісів. Прикладом такої стратегії розвитку сусідства є німецька федеральна програма, розроблена у 1999 р. та іспанська програма розвитку віддалених провінцій, метою яких було забезпечити взаємодію між населенням, місцевим бізнесом і промисловістю, різними цивільними клубами і ініціативами для участі в підготовці локальних соціальних і культурних програм. Особлива увага при реалізації такої стратегії приділяється регіональній специфіці і потребам населення. За умов реалізації стратегії сусідстві створюються ради, до складу яких входять мешканці цих територій, представники бізнесу, індустрії, освіти, представники влади. Основним недоліком реалізації цього виду стратегій є відсутність економічного прибутку і стимулів для приватних інвестицій (крім благодійності).

Ще одним альтернативним способом фінансування закладів сфери культури є краудфандинг. Ця форма фінансування набула широкого вжитку і великої популярності в США. Розвинені європейські країни в пошуках нових форм фінансування культури зараз активно починають впроваджувати саме таку форму отримання додаткових фінансових ресурсів. Адаптація краудфандингу — це спосіб співпраці, у процесі якого відбувається об'єднання ресурсів пересічних людей для підтримки діяльності інших людей чи організацій задля досягнення певної цілі. Звичайно, для збору таким способом коштів має бути чітко задекларована мета, визначена необхідна кількість ресурсів для її досягнення і відкритість доступу всіх осіб до перебігу збору і кінцевого витрачання отриманих коштів [9].

Культура є двигуном почуття власної гідності та гордості, таким чином сприяючи такій необхідній соціальній єдності. Рівнозначно важливим є те, що надання культурних послуг має мати на меті внесок у культурне та креативне підприємництво, яке даватиме поштовх місцевому економічному розвитку та пропонуватиме перспективи для молодих талантів з усієї країни. Це також можливість гарантувати, що Україна пропонує населенню легкий доступ до культури та знань через мережу загальнодоступних державних установ та приватних ініці-

тив, що забезпечують доступність книг (книжкові крамниці), музики, театру та кінематографу [10].

## ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що хоча заклади культури об'єднаних територіальних громад мають певну перевагу над закладами великих міст, оскільки працівники сфери культури добре обізнані із потребами місцевих споживачів культурного продукту і можуть надати послуги більш цілеспрямовано, функціонування сфери культури територіальних громад в умовах децентралізації пов'язане із цілою низкою проблем і викликів, подолання яких можливе на засадах мікроекономічного підходу до розвитку креативних індустрій та активізації соціокультурної діяльності мешканців громади з метою формування креативних локальних кластерів. Це передбачає виокремлення декількох провідних напрямів реформування, а саме:

— створення на базі бібліотек та будинків культури мультифункціональних центрів, у яких мешканці громади могли б проводити більше вільного часу;

— впровадження нової кадрової політики, збереження та оновлення кадрового та керівного потенціалу;

— активізація економічної діяльності закладів культури, залучення інвестицій, використання нових форм фінансування культурної сфери об'єднаних територіальних громад, зокрема проектного менеджменту;

— нарощування соціального капіталу та збільшення згуртованості громадян на основі формування єдиного культурно-управлінського простору громад.

### Література:

1. Державна служба статистики України / Культура [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

2. Децентралізація у сфері культури: можливості та виклики / Фахівцю бібліосервісу [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://lib.if.ua/prof/?p=2085>

3. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / [Бориславська О., Заверуха І., Захарченко Е., та ін.]; Швейцарсько-український проект "Підтримка децентралізації в Україні — DESPRO. — К.: ТОВ "Софія". — 2012. — 128 с.

4. Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування, закон України [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

5. Науменко Р.А. Перспективи використання європейського досвіду при впровадженні сучасної моделі децентралізації влади в Україні / Р.А. Науменко, В.В. Рильська // Державне управління: удосконалення та розвиток. — №9. — 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=902>

6. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень: навч. посіб. / [А.П. Лелеченко, О.І. Васильєва, В.С. Куйбіда, А.Ф. Ткачук] — К.: — 2017. — 110 с.

7. Розвиток соціальної сфери територіальних громад в умовах адміністративно-фінансової децентралізації / ДУ "Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України"; за ред. С.Л. Шульц. — Львів, 2018. — 140 с.

8. Презентовано Концепцію "Децентралізація: сектор Культура" / Урядовий портал [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/249672311>

9. Децентралізація в Україні: Досягнення, надії і побоювання [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine\\_Decentralisation\\_UK\\_2017.pdf](https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_Decentralisation_UK_2017.pdf)

10. Звіт експертів Ради Європи "Огляд культурної політики України" 13—15 березня 2017 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?art\\_id=245330777&cat\\_id=245328989](http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?art_id=245330777&cat_id=245328989)

### References:

1. The State Statistics Service of Ukraine (2018), "Culture", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 20 Nov 2018).

2. Specialist of the bioservice (2018), "Decentralization in the field of culture: opportunities and challenges", available at: <https://lib.if.ua/prof/?p=2085> (Accessed 20 Nov 2018).

3. Boryslavs'ka, O. Zaverukha, I. and Zakharchenko, E. (2012), Detsentralizatsiia publichnoi vlady: dosvid ievropejs'kykh krain ta perspektyvy Ukrainy [Decentralization of public authority: experience of European countries and prospects of Ukraine], DESPRO, Kyiv, Ukraine.

4. Verkhovna Rada of Ukraine (1997), The Law of Ukraine "On ratification of the European Charter of Local Self-Government", available at: <http://zakon.rada.gov.ua> (Accessed 20 Nov 2018).

5. Naumenko, R.A. and Ryl'ska, V.V. (2015), "Prospects of using European experience in implementing a modern model of decentralization of power in Ukraine", Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok, [Online], vol. 9, available at: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=902> (Accessed 26 Nov 2018).

6. Lelechenko, A. P. Vasyli'eva, O. I. Kujbida, V. S. and Tkachuk, A. F. (2017), Mistseve samovriaduvannia v umovakh detsentralizatsii povnovazhen' [Local self-government in the conditions of decentralization of powers], Kyiv, Ukraine.

7. Shul'ts, S. L. (2018), Rozvytok sotsial'noi sfery terytorial'nykh hromad v umovakh administratyvno-finsanovoi detsentralizatsii [Development of the social sphere of territorial communities in the conditions of administrative and financial decentralization] (2018), Instytut rehional'nykh doslidzhen' imeni M.I. Dolishn'oho NAN Ukrainy, Lviv, Ukraine.

8. Government portal (2018), Concept "Decentralization: Culture Sector", available at: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/249672311> (Accessed 20 Nov 2018).

9. International alert (2018), "Decentralization in Ukraine: Achievements, Hopes and Concerns", available at: [https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine\\_Decentralisation\\_UK\\_2017.pdf](https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_Decentralisation_UK_2017.pdf) (Accessed 20 Nov 2018).

10. Council of Europe (2017), Report of experts "Review of Ukrainian Cultural Policy", available at: [http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?art\\_id=245330777&cat\\_id=245328989](http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?art_id=245330777&cat_id=245328989) (Accessed 20 Nov 2018).  
*Стаття надійшла до редакції 28.11.2018 р.*